

Правові аспекти задоволення вимог кредиторів до фізичної особи – підприємця в разі її смерті

Проблеми задоволення вимог кредиторів у господарських правовідносинах були предметом дослідження в багатьох наукових працях, даному питанню присвячена значна кількість публікацій, крім того, воно досить чітко врегульоване нормами чинного законодавства України. Незважаючи на це, на практиці зазвичай виникають окремі аспекти зазначеного питання, які, на жаль, не знайшли належного врегулювання в нормах чинного законодавства та, відповідно, потребують окремого дослідження з боку науковців та практиків.

До проблемних аспектів порядку задоволення вимог кредиторів, які виникають із господарських правовідносин, справедливо можна віднести правове регулювання питання задоволення вимог кредиторів до фізичної особи – підприємця в разі її смерті.

Правовому регулюванню діяльності фізичних осіб – підприємців присвячено декілька спеціальних норм Цивільного та Господарського кодексів України (далі – ЦКУ, ГКУ відповідно). Інші правові аспекти діяльності зазначених суб'єктів господарських правовідносин регулюються загальними нормами законодавства, що визначають діяльність юридичних осіб.

Відповідно до ст. 50 ЦКУ право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Фізична особа здійснює своє право на підприємницьку діяльність за умови її **державної реєстрації** в порядку, установленому законом.

До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, які **регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб**, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин (ст. 51 ЦКУ).

Зазначене положення ст. 51 ЦКУ, на нашу думку, і породжує певні колізії в чинному законодавстві, що регулює господарські правовідносини, оскільки певним чином відбувається злиття правового статусу фізичної особи з правовим статусом юридичної особи, які за своєю правовою природою різняться.

Указані норми ЦКУ майже повністю копіюються ст. 128 ГКУ, згідно з якою громадянин визнається **суб'єктом господарювання** в разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи відповідно до ст. 58 ГКУ.

Інші норми, які регулюють особливості правового статусу фізичних осіб – підприємців, у ГКУ відсутні.

Тому для визначення правового статусу фізичної особи – підприємця у господарських правовідносинах у практичній діяльності використовуються положення ст. 51 ЦКУ та норми законодавства, які регулюють діяльність юридичних осіб, якщо це відповідає змісту правовідносин, які склалися між сторонами.

Щодо встановлення меж відповідальності фізичної особи – підприємця за своїми господарськими зобов'язаннями, слід зазначити, що це питання регулюється ст. 52 ЦКУ, відповідно до якої фізична особа – підприємець відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, **усім своїм майном**, крім майна, на яке згідно із законом не може бути звернено стягнення. Фізична особа – підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм **особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя**, яка належатиме їй при поділі цього майна.

Дане положення ст. 52 ЦКУ узгоджується із ч. 2 ст. 128 ГКУ, де зазначено, що громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями **всім своїм майном**, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення.

Структурний аналіз наведених норм цивільного та господарського законодавства дає можливість зробити висновок, що **фізична особа – підприємець відповідає за свої господарські зобов'язання всім майном, яке належить їй на праві власності** (у тому числі і на праві часткової власності) **як фізичній особі**.

Саме на підставі цього висновку і **виникають практичні проблеми** щодо задоволення вимог кредиторів фізичної особи – підприємця в разі її смерті.

Для більш повного висвітлення цього питання необхідно коротко зупинитися на підставах припинення зобов'язань, які передбачені законодавством України.

За своєю правовою суттю **припинення зобов'язань** означає припинення правового зв'язку його суб'єктів, що втратили внаслідок припинення зобов'язань суб'єктивні права та обов'язки, які складають зміст зобов'язальних правовідносин.

Наслідком припинення зобов'язання є те, що воно перестає існувати, його учасників більше не пов'язують

ті права та обов'язки, які раніше з нього випливали. Це означає, що:

- кредитор більше не має права пред'явити до боржника будь-яких вимог відповідно до даного зобов'язання;
- сторони не зобов'язані нести відповідальність за ним;
- вони не можуть поступитися своїми правами та обов'язками у встановленому порядку третім особам.

Главою 50 ЦКУ передбачено **вичерпний перелік підстав припинення зобов'язань**.

Серед таких підстав, крім інших, зазначаються:

1. Припинення зобов'язання смертю фізичної особи – зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку із цим не може бути виконане іншою особою (ст. 608 ЦКУ).

2. Припинення зобов'язання ліквідацією юридичної особи – зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 609 ЦКУ).

З першого погляду, положення ст. 50 ЦКУ та ст. 128 ГКУ передбачають, що смерть фізичної особи – підприємця є підставою припинення всіх господарських зобов'язань, оскільки вони нерозривно пов'язані з її особою і тому не можуть бути виконаними іншою особою. Нерозривність цього зв'язку підтверджується фактом державної реєстрації зазначеної особи як суб'єкта господарювання, а отже, відсутності можливості іншої особи виконати ці зобов'язання, оскільки вона не пройшла відповідної реєстрації як суб'єкт господарювання.

Але зазначений висновок прямо суперечить ст. 51 ЦКУ, яка розповсюджує на діяльність фізичних осіб – підприємців нормативно-правові акти, що регулюють діяльність юридичних осіб.

Ураховуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що смерть фізичної особи – підприємця нормами ЦКУ не визначається як підстава припинення зобов'язань.

Схожі положення містяться і в ГКУ. Так, ст. 205 даного Кодексу зазначає, що господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання в разі виникнення обставин, за які жодна з його сторін не відповідає, якщо інше не передбачено законом. У разі

неможливості виконання зобов'язання повністю або частково **зобов'язана сторона** з метою запобігання не вигідним для сторін майновим та іншим наслідкам повинна негайно повідомити про це управлену сторону, яка має вжити необхідних заходів щодо зменшення зазначених наслідків. Господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання в разі **ліквідації суб'єкта господарювання**, якщо не допускається правонаступництво за цим зобов'язанням. У разі неспроможності суб'єкта господарювання через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів він може бути оголошений за рішенням суду банкрутом. Ліквідація суб'єкта господарювання – банкрута є підставою припинення зобов'язань за його участю.

Жоден із перелічених випадків не визначає можливості припинення зобов'язання смертю фізичної особи – підприємця, оскільки в першому випадку зобов'язана сторона повинна негайно повідомити про неможливість виконання зобов'язання управлену сторону, що є неможливим унаслідок смерті підприємця, а у другому випадку виникає необхідність у проведенні ліквідації юридичної особи.

Порядок ліквідації юридичної особи чітко регулюється ст. 59 - 61 ГКУ, ст. 110 - 112 ЦКУ та Законом України від 14.05.92 р. № 2343-ХІІ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон № 2343).

При цьому, відповідно до ст. 59 ГКУ, припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) **або ліквідації - за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб - засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених даним Кодексом, - за рішенням суду**.

Стаття 59 ГКУ наводить **вичерпний перелік підстав ліквідації суб'єкта господарювання**, а саме:

- за ініціативою власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб - засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, за рішенням суду;
- у зв'язку із закінченням строку, на який він створювався, чи в разі досягнення мети, заради якої його було створено;
- у разі визнання його в установленому порядку банкрутом, крім випадків, передбачених законом;
- у разі скасування його державної реєстрації у випадках, передбачених законом.

Зазначені підстави відповідають підставам ліквідації юридичних осіб, установленим ст. 110 ЦКУ, і не містять суттєвих відмінностей.

Можна зробити висновок, що **жоден із наведених нормативних актів чітко не визначає підставою ліквідації фізичної особи – підприємця факт її смерті.**

Наведені вище підстави (1 - 3) ліквідації юридичної особи не можуть регулювати зазначені правовідносини, оскільки на момент смерті фізичної особи – підприємця відсутнє її рішення про свою ліквідацію, та в більшості випадків відсутнє будь-яке судове провадження щодо припинення державної реєстрації зазначеного суб'єкта господарювання або провадження у справі про банкрутство.

Єдиною правовою нормою, що передбачена ст. 59 ГКУ, яка може бути підставою ліквідації фізичної особи – підприємця, є остання з перелічених підстав, де визначено, що ліквідація юридичної особи здійснюється **в разі скасування її державної реєстрації у випадках, передбачених законом.**

Зазначене підтверджується також ст. 48 Закону України від 15.05.03 р. № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців» (далі – Закон про держреєстрацію), де передбачено, що в разі смерті фізичної особи - підприємця третя особа, зокрема спадкоємець, може подати державному реєстратору особисто (надіслати рекомендованим листом) нотаріально посвідчену копію свідоцтва про смерть фізичної особи або нотаріально посвідчену копію довідки органу реєстрації актів громадянського стану про смерть фізичної особи. Державний реєстратор зобов'язаний не пізніше наступного робочого дня з дати надходження документів для проведення державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем у разі її смерті або оголошення її померлою, або визнання фізичної особи - підприємця безвісно відсутньою заповнити реєстраційну картку на проведення державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи - підприємця у зв'язку з її смертю або оголошенням її померлою, або визнанням її безвісно відсутньою **та внести до Єдиного державного реєстру запис про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем у зв'язку з її смертю або оголошенням її померлою, або визнанням її безвісно відсутньою.**

У свою чергу, як впливає з редакції ст. 48 Закону про держреєстрацію, вона не передбачає будь-якого порядку проведення ліквідації фізичної особи – підприємця, запис про її припинення здійснюється відразу при надходженні всіх передбачених статтею до-

кументів, з повідомленням відповідних державних органів.

При цьому зазначений Закон містить норми, які регулюють припинення юридичної особи на підставі судового рішення про припинення, яке не пов'язане з банкрутством (ст. 49) та порядок припинення юридичної особи на підставі судового рішення щодо визнання фізичної особи – підприємця банкрутом. Кожен із зазначених порядків до моменту внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем передбачає певний порядок задоволення вимог кредиторів (існує відсылна норма до ст. 47 цього Закону, яка регулює ліквідацію фізичної особи – підприємця за її рішенням), що не передбачений ст. 48 Закону про держреєстрацію. Іншими словами, запис про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем у зв'язку з її смертю або оголошенням її померлою, або визнанням її безвісно відсутньою, на відміну від ст. 49, 50 цього ж Закону, вноситься без будь-якої публікації оголошення про смерть фізичної особи – підприємця, та без призначення управителя, розпорядника майном підприємця або ліквідатора, які можуть здійснювати задоволення вимог кредиторів фізичної особи – підприємця.

На основі аналізу підстав припинення господарських зобов'язань, передбачених чинним законодавством України, можна зробити **наступні висновки:**

1. Смерть фізичної особи – підприємця не є підставою припинення її господарських зобов'язань.
2. Господарські зобов'язання померлої особи, суб'єкта підприємницької діяльності, повинні трансформуватися або у спадкові правовідносини, або у правовідносини, що регулюють порядок ліквідації юридичної особи.
3. Порядок такої «трансформації» не передбачений жодним нормативно-правовим актом чинного законодавства України.

У зв'язку із цим у практичній діяльності часто виникають ситуації, коли після смерті фізичної особи - підприємця господарюючі суб'єкти звертаються з майновими вимогами до спадкоємців, які прийняли спадщину, а останні відмовляються виконувати господарські зобов'язання померлої фізичної особи - підприємця, оскільки вони спадкували лише цивільні зобов'язання фізичної особи. При цьому в терміновому порядку спадкоємцями здійснюється реєстрація припинення суб'єкта підприємницької діяльності у зв'язку з його смертю, а отже, із моменту такої реєстрації припиняються всі господарські зобов'язання фізичної осо-

би – підприємця, оскільки відповідно до ст. 104 ЦКУ юридична особа є такою, що припинилася, із дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Відповідно із дня внесення державним реєстратором до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем у зв'язку з її смертю або оголошенням її померлою, або визнанням її безвісти відсутньою будь-які можливості задоволення вимог кредиторів з майна фізичної особи – підприємця будуть втрачені.

Отже, на сьогодні є **необхідність у внесенні відповідних змін до Закону про держреєстрацію, якими необхідно передбачити порядок ліквідації фізичної особи – підприємця внаслідок її смерті**, або, що мало ймовірно, відповідних змін до ЦКУ щодо спадкування зобов'язань, які випливають із господарської діяльності фізичної особи – підприємця. Зазначені зміни повинні повністю врегулювати порядок задоволення вимог кредиторів до фізичної особи – підприємця в разі її смерті.

До внесення відповідних змін та у зв'язку із неврегульованістю цього питання нормами чинного законодавства вважаємо, що у практичній діяльності суб'єктів господарювання необхідно здійснювати задоволення своїх вимог до фізичної особи – підприємця, яка померла **в межах провадження у справі про банкрутство такої особи-підприємця**.

При цьому єдиною правовою підставою порушення провадження у справі про банкрутство фізичної особи – підприємця, яка померла, є норми ст. 52 Закону № 2343. Так, відповідно до цієї статті Закону в разі, якщо громадянин-підприємець - боржник або керівні органи боржника - юридичної особи відсутні за її місцезнаходженням, або в разі неподання боржником протягом року до органів державної податкової служби згідно із законодавством податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності, **а також за наявності інших ознак, що свідчать про відсутність підприємницької діяльності боржника**, заява про порушення справи про банкрутство відсутнього боржника може бути подана кредитором **незалежно від розміру його вимог до боржника та строку виконання зобов'язань**.

У даному випадку смерть фізичної особи - підприємця, яка підтверджена свідоцтвом про смерть фізичної особи або відповідним судовим рішенням, буде єдиною ознакою відсутності її підприємницької діяльності.

При цьому для порушення провадження у справі про банкрутство розмір вимог кредитора до боржника може бути меншим, ніж 300 мінімальних заробітних плат, а строк виконання цих зобов'язань - меншим, ніж 3 місяці.

Після порушення провадження у справі про банкрутство господарський суд зобов'язаний призначити ліквідатора померлої фізичної особи – підприємця, який повинен здійснювати задоволення вимог кредиторів за рахунок майна фізичної особи відповідно до вимог зазначеного Закону.

Майно, яке залишиться після задоволення кредиторських вимог фізичної особи – підприємця, буде складати її спадкову масу та, відповідно, спадкуватися спадкоємцями.

При цьому у межах провадження у справі про банкрутство фізичної особи – підприємця в обов'язковому порядку потрібно клопотати перед господарським судом про прийняття ухвали, якою заборонити державному реєстратору проводити реєстрацію припинення підприємницької діяльності фізичної особи - підприємця у випадку її смерті до закінчення ліквідаційної процедури. Також необхідно клопотати перед господарським судом про винесення ухвали, якою до закінчення ліквідаційної процедури заборонити державному нотаріусу видавати спадкоємцям свідоцтво про право власності на спадкове майно.

Зазначений порядок не повною мірою усуває всі колізії між господарськими та спадковими правовідносинами, оскільки спадковим правом передбачені чіткі строки та порядок здійснення спадкування майна фізичної особи, але вважаємо, що наведений спосіб **надає можливість задовольнити кредиторські вимоги суб'єктів господарювання з майна фізичної особи – підприємця через процедуру ліквідації, яка передбачена для юридичних осіб**.

Андрій ФОМЕНКО
юрист юридичної компанії
«КПД Консалтинг»,

Вікторія БАРАНОВА
помічник юриста
юридичної компанії
«КПД Консалтинг»